

SZABÓ PÁL

Megjegyzések a középkori nomád harcmódor ókori előzményeihez

Amikor Bonaparte Napóleon, oroszországi hadjárata során 1812. szeptember 17-én, a Kreml bástyáin sétálva, meglátta a felgyújtott Moszkva szörnyű látványát, így szólt: „*Micsoda rendkívüli elszántság és konokság van ezekben az emberekben! Hiszen ezek valóságos szkíták!*”¹ Napóleonnak, az autumi kollégiumban, a brienne-i katonai és a párizsi hadapródiskolában az ókori görög és római hadtörténeti, katonai tanulmányai után, most az oroszok által alkalmazott hadi taktika eszébe juttatta az ókori szkíták által alkalmazott harcmódort, amellyel sikeresen vették fel a küzdelmet a túlerőben lévő perzsa hadsereg ellen.

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2007-ben, tematikus számban foglalkozott a középkori steppei nomád harcmódorral, kialakulásával és annak a magyar hadművészetben való továbbélésével.² Az elsősorban középkori csatákat vizsgáló tanulmányokban nem találunk említést a nomád harcmódor ókori megjelenéséről, vonatkozásairól. Talán mindez annak tulajdonítható, hogy a történész szerzők többsége középkorász. Pedig ez a fajta nomád harcmódor az ókorban is létezett. *Kristó Gyula* is nagyívú szintézisében³ már többször utalt⁴ arra, hogy a szkíták nomádállama beilleszthető lenne a középkori nomádállamok előzményei közé.

Mindezekre tekintettel, e jelen tanulmány, a középkortörténet időkeretein vizsgálva, a szkíták ellen indított hadjáratot –és annak későbbi hadászati párhuzamait–szándékozik röviden bemutatni, amelyben a későbbi, középkori „klasszikus” nomád

haditaktika egyes jellegzetes elemeit *in statu nascendi* tanulmányozhatjuk. Valamint hasonló alkalmazásai a korai középkori magyar hadtörténetben is kimutathatók.

A nomadizmus ókori megjelenési formáit, jellegzetességeit taglalva Komoróczy Géza alapvetően, A. M. Kazanov, az ismert szkítológus tipológiáját követve, öt ókori nomád gazdálkodási típust különít el földrajzi régiók és a domináló állattartás alapján.⁵

A szkíták ókori eurázsiai nomadizmusára alapvetően nagyállattartó és lovasműveltség. Az eurázsiai steppevidéken született meg, megfelelő időjárás, növényföldrajzi feltételekkel a mérsékelt égövben. Az eurázsiai típus földrajzi kiterjedése, Vásáry István földrajzi tipológiáját⁶ alapul véve, *Belső-Ázsia* területét jelenti. Mint kulturális–civilizációs egység, határai megegyeznek a középkori Belső-Ázsiáéval. A nyugati határa viszont hosszan átnyúlik, még az ókori geográfusok által is pontosan elhatárolt Európa földjére, egészen a Kárpát-medencébe, amely bár földrajzilag nem, de történetileg, Belső-Ázsia része. Mint a világ legnagyobb földrajzi tájegysége természetesen magában foglalja továbbá a Fekete-tenger steppevidékét, az ókori szkíták egy részének szállásterületét. A nagyállattartó, lovas nomadizmus első képviselői Nyugat-Belső-Ázsiában a szkíták törzsei voltak a Kr. e. VIII. századtól a Kr. e. III. századig, a szarmata betörésig. E lovasnomád kultúra „virágkora” az ókortól, a kimmer–szkíta–szarmata kortól a középkori mongol birodalomig átívelt, mind földrajzilag, mind időben.⁷

Belátható, hogy e steppei térségben a hagyományos Európa-szemléletű, lináris kronológiai felosztás (ókor–középkor–újkor) nem igazán meghatározó, a korszakhatárok inkább egy-egy nagy népmozgásokkal jellemezhetők. Ez a tény is világosan megmutatja az ókori és középkori nomadizmus és nomád harcmódor kontinuitását. A középkori magyar történelem kutatói számára sem lehet érdektelen e térség tágabb időkeretű, ókori gazdasági–etnikai–történelmi szempontú összetett vizsgálata, amennyiben a nomadizmus kialakulását és jellegzetességét kutatja. Nem is szólva e helyen az *analógia* alkalmazásának lehetőségeiről, a térség későbbi népeinek életmódjával kapcsolatban. Legutóbb, *Zimonyi István* munkájában⁸ a honfoglalás előtti magyarságra vonatkoztatva, megemlítette a fekete-tengeri térségben a magyarság nomád és földművelő „vegyes gazdálkodását”. A közvetlen analógia alkalmazásának ilyen problémájára utalt *Makk Ferenc* is recenzójában.⁹

A szkíták nagy hatással voltak saját koruk hadművészetére. A Kr. e. VII. században egyes törzseik, átkelven a Kaukáz-

uson, bekapcsolódtak az akkori urartui–asszír háborúkba. Az asszír király, Aššur-ah-iddina szövetséget kötött velük, és a szkíta lovashadsereg tehermentesítette a szinte minden égtáj felé hadat viselő Aszszíriát. A szkíták még délre, Egyiptom felé is indítottak sarcoló hadjáratot. Sikerük titka abban rejlett, hogy míg Elő-Ázsia nagyhatalmainál, Egyiptomban és az Újasszír Birodalomban is a gyalogság képviselte a fő erőt, valamint a harci szer-
 kék alkalmazása játszotta a döntő szerepet, addig náluk

hasonló szerepet a lovasság töltötte be.¹⁰ Hirtelen támadtak és hirtelen vonultak vissza, maguk után csalva az ellenséget, hogy azután váratlanul újra támadásba lendüljenek. Nyílik felhőt zúdították az ellenségre, szétrombolva azok harcrendjét. A híres „szkíta lövés” technikája, amikor a lovas hátra fordulva a nyeregből röpítette nyílvesszőit, ezentúl évszázadokon át az ókori és a középkori nomád harcmódor fontos részévé vált. A szkíta harcmódor legalább annyi cselvetést tartalmazott, mint amennyi katonai erőt: Előreküldött osztagok tevékenységét, éjjeli támadások indítását, színlelt megfutamodást és ellentámadást.¹¹

A szkíták ilyen nagyfokú katonai hatékonyságukat, később a Kr. e. VI. században a kor nagyhatalmával, a Perzsa Birodalommal szemben bizonyították. A perzsa nagykirály, I. Dareiosz (Kr. e. 522–486) miután pacifikálta a hatalomváltás miatt, lázongó birodalmát, nagyszabású hadjáratot vezetett a szkíták ellen. Több, különböző szkíta törzsek elleni perzsa katonai akcióról van forrásunk, de a témánk szerinti „nagy hadjárat” időpontját a szakirodalom általában Kr. e.

514/513-ra helyezi.¹² E hadjárat fontosságát mutatta, hogy maga a nagykirály vezette.

A halikarnasszoszi *Hérodotosz* (Kr. e. 480 k.–425 k.) utóbb kilenc könyvre osztott és utólag Görög–perzsa háború néven¹³ elnevezett, nagy történeti munkájának IV. könyvében, az ún. szkíta logos-ban foglalkozik Szkítiával és I. Dareiosz szkíták elleni hadjáratával.

Amennyiben a hadjáratra vonatkozó legrészletesebb forrásunk, Hérodotosz leírását követjük, a kor valóban jelentős katonai hadművelete volt, hiszen a Szúzából elindult hadsereg a kisázsiai iónok által megépített pontonhídon átkelt a thrák Boszporoszon, majd Kelet–Thrákiában hódításba fogott és harcba bocsátkozott a getákkal. A meghódított területekből szatrápiát szervezett, amely „*Skudra*” néven megjelent az Akhaimenida perzsa királyi feliratokon. Az Isztroszhoz érve Dareiosz ismét hidat építtetett, a hadszíntér igazán ekkor tevődött át szkíta területekre. *Szkítia* Hérodotosz szerint kiterjedt vidék a Pontosz Euxeinosz, a mai Fekete-tenger északi partvidékén nyugatról az Isztrosz torkolatától (Duna) keleten a Tanaisz (Don) folyóig.

A szkíták felmérték, hogy nyílt ütközetben ekkora haderővel szemben győzni lehetetlen, alapvetően *védekező stratégiát* követtek. A nomád haditaktika pedig Hérodotosz szerint az volt, hogy nyílt ütközetbe ekkora hadsereg ellen nem bocsátkoznak, hanem kelet felé maguk után csalják, a Tanaiszhoz a perzsa főerőket, azon szomszédos népek földjein át, amelyek megtagadták a szkítáknak való segítségnyújtást. Vagyis tulajdonképpen a „felperzselt föld” védelmi taktikáját alkalmazták, amelyet Hérodotosz elég pontosan ismert.

A szkíták úgy döntöttek, hogy *„semmiképpen sem szállnak szembe nyílt csatában az elenséggel, hanem kitérnek előle, elbajtják a jószágot, ütközben betömnek minden kutat és forrást, elpusztítanak minden legelőt...A lakószekereket, asszonyostul–gyerekestül, valamint a nyájukat*

útnak indították...Csak annyi jószágot tartottak vissza, amennyi a maguk ellátására kellett.” (Hér. IV. 120–121. ford.: Muraközy Gyula). A másik alapvető taktikai lépésük, a seregük két részre osztása és önálló feladattal való megbízása volt. Az alkalmazott terv alapja a lovasságuk és annak gyorsasága. Az egyik seregrész feladatává tették, hogy amennyiben Dareiosz serege kelet felé halad, színleg hátráljon meg előttük, és folyamatosan csalják maguk után egészen a Tanaiszig. A másik hadseregnek pedig egynapi járóföldre mindig a perzsák előtt kell vonulnia.

A hadjárat kezdetén Dareiosz kelet felé vonult, átkelt a Tanaiszon, majd észak felé fordult, a „steppei folyósóból” kiért a szomszédos budinoszok erdős vidékén túl egy sivatagos pusztaságra. Itt az Oarosznak nevezett folyónál földsáncokat épített. A földsánc építése két évszázad elteltével Nagy Sándor és utódai védelmi politikájához is hozzátartozott, amennyiben a nomádok távoltagezésére a határaikat várakkal és erődítményrendszerekkel erősítették meg, amelyek később, egyes területeken, összefüggő limesszé alakultak át a kora középkorra.¹⁴

Hérodotosz leírása szerint ezután Dareiosz nyugatra visszafordult, mivel a szkítákkal továbbra sem tudott nyílt ütközetben, közvetlen harcba bocsátkozni, hiába szólította fel őket. A másik, Idanthürszosz szkíta király által vezetett seregrész, megtartva előttük az egy napi járóföld távolságot, végigcsalta azokon a szomszédos területeken, amelyek urai nem adtak a szkítáknak segítséget. A nyilvánvaló céljuk az volt, hogy a perzsa haderőt minél tovább szkíta területen tartsák, éheztessek.

Majd megváltozott a harcászatauk. A perzsa haderőt és táborát állandó kisebb rajtaütésekkel nyugtalanították. Egyedüli akadály, Hérodotosz szerint, a perzsa teherhordó szamarak ordítása, amelynek hallatára a szkíta lovak megbokrosodtak. A szkíták a perzsa lovassággal is gyakran harcba bocsátkoztak, megfutamtították őket egészen a táborukig.

Utána hirtelen mindig visszafordultak, mert a perzsa gyalogság erős volt és íjászok védtek őket. Sokszor éjszakai rajtaütésekkel is zavarták a perzsa haderőt (Hér. IV. 128). Dareiosz serege az éhség és a kimerültség határán volt, kénytelen volt éjjel kitörni visszafelé az Isztrosz-híd felé és azon átkelni. Bár a hidat őrző iónokkal a szkíták tárgyalásokat kezdtek a híd elbontásáról, azok végül nagykirálynak engedelmeskedtek, így Dareiosz visszavezethette megmaradt seregét.

Habár a hadjárat útvonala nem rekonstruálható a Hérodotoszi leírás az ókori nomád hadviselés számos későbbi elemeinek leírását is megőrizte. Ezek nemcsak a későbbi középkori történetírók munkáiban nemesedtek „klasszikus toposzokká” a későbbi korok nomád népeivel kapcsolatban, hanem a gyakorlati harcászatban is újra és újra alkalmazva visszatértek.

Az ókori nomád harcmódról szóló legkorábbi kínai tudósításaink a Kr. e. 318. körüli időszakra vonatkoznak,¹⁵ a szkíták elleni perzsa hadjárat *után* majdnem 200 évvel. Kelet-Belső-Ázsia ezen írásos forrásaiban a legkorábban említett nomádok, az ázsiai hunok, a *hiungnuk* voltak. Ha az írásba foglalás időpontját vizsgáljuk, az is megállapítható, hogy a Kr. e. II.–I. századi császári udvari történetíró, *Sima Quian*¹⁶ beszámolóját Kr. e. 100 körül, míg Hérodotosz munkáját korábban, kb. Kr. e. 460–455. körül állította össze.

A Sima Quian leírásában meglévő tipikus steppei taktikai elemeket általában *későbbi*, bizánci–középgörög hadművészeti munkákkal szokták párhuzamba állítani,¹⁷ holott a vizsgálódást *új irányba* ki lehet bővíteni az ókori, írott források steppei harcmódról szóló szöveghelyeinek figyelembevételével is. Így ezek Hérodotosz leírásában éppúgy megtalálhatók. Ráadásul Nyugat-Belső-Ázsiában az első írott források a kimmereket és a szkítákat sokkal korábban említik, mint Kelet-Belső-Ázsia nomádjait, a

hiungnukat.¹⁸ A kínai és a görög kútffő, egymástól nagy időbeli és térbeli távolságuk ellenére, számunkra kölcsönösen is megerősítik egymás forrásértékét, hitelességét. Gyakorlatilag ugyanarra az ókori nomád harcmódról vonatkoznak. *„Távoli harchoz az íjat és a nyilat, míg a közelharcba a rövid dárdát és a kardot használják. Ha a harcban sikereik vannak, előrenyomulnak, de ha nem, visszabúzódnak. Nem tartják szegyennek a megfutamodást. Ha úgy vélik, fölényben vannak, igyekeznek azt kihasználni és nem törődnek azzal, hogy viselkedésük illetlen vagy igazságtalan.”*¹⁹ A kínaiak számára hihetetlenül gyors közlekedés, a hirtelen rajtaütések, a gyors „menekülés” mind–mind megtalálhatók a szkítákra vonatkozó korábbi görög leírásban.²⁰

A bizánci hadművészeti munka, VI. (Bölcs) Leó császár *Taktika* című értekezésében a „szkíta” kifejezés bár, már elvesztette eredeti etnikai tartalomhoz kötődő jelentését, de harcmódról leírásában jelzőként megmaradt. A színlelt megfutamodás és leshelyen történő rajtaütés ismertetésekor így ír. *„Ez többnyire az északibb és skytha népeknél szokott előfordulni, mint például a türköknél és a hozzájuk hasonlóknál.”* (ford.: Moravcsik Gyula) A szkíták egykori, perzsák ellen alkalmazott haditaktikája is visszaköszön. *„Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek leverni, mint inkább csel, rajtaütés és a szükségekben való megszorítás útján.”* (ford.: Moravcsik Gyula)²¹

A magyarság honfoglalását követően, a középkori magyar hadtörténetben is találunk erre analógiát. A *Hadtörténelmi Közlemények*-ben legutóbb Szabados György részletes tanulmányában tekintette át a steppei eredetű magyar harci műveltség nyomait és alkalmazását a XIII. század végéig.²² Összegzésében az írott forrásokban fellelhető steppei eredetű könnyűlovas íjász haditaktika mérlegét vonja meg.²³ A legtöbb alkalommal a „klasszikusnak” mondható színlelt megfutamodást és váratlan rajtaütést, cselvetést említi, pedig

ugyanígy megtalálhatók, ha lényegesen kevesebb alkalommal is, az I. Dareiosz ellen sikerrel alkalmazott „felperzselt föld” haditaktikájának elemei. Az írott források alapján két hasonló, XI. századi hadviselési alkalmat emelek ki. Mindkettő a magyar–német háborúhoz kapcsolódik. Mindkettő a nagy katonai túlerővel szembeni steppei haditaktika magyar ismeretét és alkalmazását mutatja.

A 907. évi pozsonyi csata után először, 1030 nyarán II. Konrád német–római császár birodalmi sereggel indult Magyar Királyság ellen. A kortárs német kútfő, *Wipo* udvari történetíró és költő leírásából elég szűkszavúan értesülünk az eseményekről.²⁴ „A császár a folyóktól és erdőktől olyannyira védett országba nem tudott behatolni, viszont a rajta esett sérelmet a királyság határainál számos fosztogatással és tűzokozással eléggé megbosszulva tért haza.” (ford.: Thoroczkay Gábor) *Reichenauer Hermann* világrónikája sem mond többet, továbbra is (csak) a császár pusztításairól olvashatunk:²⁵ „Konrád császár... Pannóniára támadt, és amennyire a folyók és mocsarak engedték, egészen a Rábáig pusztította azt.” (ford.: Kristó Gyula) Az *Altaichi Évkönyvek* bejegyzése sem pontosít bennünket a tűzokozás és kifosztott területek mibenléte felől, csupán objektív végeredményt mondva állapítja meg a császár teljes kudarcát. „Visszatért pedig Magyarországról katonaság nélkül és minden eredmény nélkül azért, mert a sereget az éhínség gyötörte.” (ford.: Makk Ferenc) Ez a tárgyilagos elhallgatás azonnal szembeötlő számunkra, hiszen alig hihető, hogy egy ilyen császári birodalmi sereg, alapos ellátás megszervezése nélkül érkezett volna hadakozni Magyarországra. Egyedüli magyar forrásként említhető *Szent István Naggyobbik Legendája*²⁶ (14. caput), amely az előkészületekről, magyar királyi (hadi)tanácsról is említést tesz. „(Konrád) egész Németország egyesített haderejével Pannónia határait fenyegette ellenséges szándékkal. A király tanácsot tartott ellene a püspökökkel és

főemberekkel, majd az ország védelmére az egész Magyarországot fegyverbe szólította.” (ford.: Kisdi Klára) Majd miután az országot Máriának ajánlotta, útnak indult „az ellenség felé.”

Ilyen szűkszavú és többségében ellenérdekű, idegen híradásokból a „felperzselt föld” az egyedüli feltételezhető nomád haditaktika a német birodalmi sereg túlerejével szemben. Legújabban a hadjárat (határ)védelmi szempontú elemzését *Szabados György* végezte el.²⁷ 2007-es tanulmányában ő is követi a korábbi, elsősorban a két világháború közötti magyar hadtörténészek véleményét. A császár hadjárata ellen a felperzselt föld védelmi taktikája a megszállt magyar területről nyerhető utánpótlást lehetetlenítette el.²⁸ *Doberdói Breit József* hatalmas hadtörténeti munkájában,²⁹ bár az (ókori) forrása megjelölésével adós marad, valóban a felperzselt föld taktikáját véli felfedezni: István király „a régi szittyá hadviselési mód szerint az egész vidékről, amelyen a német sereg átvonult, a lakosságot kiköltöztetvén, azt tőle telhetőleg elpusztította.”³⁰ Ebben a megfogalmazásban a nálánál korábbi hadtörténész, *Rónai Horváth Jenő* hasonló véleményét láthatjuk viszont.³¹ Hasonlóan vélekedett monográfiájában később Kristó Gyula is, bár e taktika szkíta előképét már nem említi.³²

E haditaktika alkalmazásának eredményességével azonban nem áll arányban a „népszerűsége,” amely megoszthatta már a korabeli „közvéleményt” is. A *Szent István Naggyobbik Legendája* korábban idézett részében a német sereggel inkább passzív király alakját ábrázolja, aki –tartva a tétlenség előre kiszámítható vádjától – a harcok kimenetelét Szűz Mária ítéletére bízta. „Ha úgy tetszik neked, világ úrnője, hogy örökséged az ellenség prédája legyen, kérlek ne az én restségemet okolják érte, hanem tulajdonítsák a te akaratom rendelkezésének!” (Ford. Kisdi Klára)

A következő példánk esetében a nomád haditaktika és a hadjárat menete az írott német és magyar forrásokból egyértelmű-

en megállapítható és több fényt deríthet az 1030-as hadjáratban alkalmazott magyar haditaktika helyes rekonstruálásához is. 1051-ben, III. Henrik császár immár negyedik hadjáratát indította Magyarország ellen.³³ Ezúttal gondosan megszervezte a hatalmas hadsereg élelmiszer utánpótlását is. A *XIV. századi krónikakompozíció* szerint a Dunán élelmiszerrel megrakott hajókat küldött Gebhardt regensburgi püspök vezetésével.³⁴ *Reichenau Hermann* leírja a több részre osztott seregrészeket is. A Duna bal partján Welf és a cseh Bretislav cseh fejedelem serege pusztított. A császár maga, a fősereggel délre volt kénytelen kerülni és a karantán határvidéken tört be magyar földre. A magyar sereggel, a nyugat–európai hadművészetben szokásos módon, nyílt csatába nem tudott bocsátkozni, mivel „*a magyar sereg rabló zsitványok módjára hol erre, hol arra menekült el előle, és sehol sem merészelt azonos feltételek mellett harcba bocsátkozni.*”³⁵ (ford.: Makk Ferenc). Az *Altaichi Évkönyvek* szerint a császár „*hajók és szekerek nélkül, csupán lóháton utazva*” tört be. Valószínűleg rövid háborúra számított, így megkockáztatta, hogy kevesebb ételmezt visz magával.

A birodalmi sereg betörésekor I. András király és Béla herceg alkalmazta az ősi taktikát, „*a szükségekben való megszorítást*”, amelyet egyedül a magyar kútfő, a *XIV. századi krónikakompozíció* ismert pontosan: „*az összes gabonakazlat és szénaboglyát tűzzel felégette, és a lakosokat minden állatukkal együtt messze elvezette azokról a részekről, amelyeken a császár átvonulni szándékozott. Amikor pedig a császár benyomult Magyarországra, s a felperzselt vidékekre ért, sem katonáinak nem talált ételmezt, sem lovainak.*”³⁶ (ford.: Dér Terézia–Galántai Erzsébet). *Reichenau Hermann* tovább részletezi a körülményeket. A magyarok pedig „*arra készültek, hogy a nélkülözéstől és éhségtől szenvedő sereg elől elzárják a visszavonulás útját.*” A magyarok „*szemközt a folyók megerősített partjain és a mocsarak gáz-*

lómál helyezték el csapataikat.” Megakadályozva ezzel a Dunáról érkező élelmiszer utánpótlást. A magyar krónikakompozíció szerint így a császár „*azt sem tudta, hogy hol vannak a hajói, így azoktól sem kaphatott semmiféle támogatást.*” (ford.: Makk Ferenc) Miután a magyarok sikeresen megakadályozták a két seregrész közötti összeköttetést a birodalmi sereg reménytelen helyzetbe került, amelyet még az esős időjárás okozta terepnehézségek is tovább nehezítettek.

Az események további ismertetésétől eltekintve, az elmondottakból is nyilvánvalóan látható a steppei párhuzam a szkíta hadjáratnál. A túlerőben lévő sereggel szemben a nyugat–európai hadászati szokás szerinti nyílt csata kerülése, az ellenség beljebb csalása a lakatlanná tett és elpusztított területekre, az élelem és a takarmány elpusztítása, a sereg vonulását követve folyamatos és gyors rajtaiütések, a folyók, hidak, gázlók stratégiai védelme. Mindezeket a magyar stratégiák nyilvánvalóan nem Hérodotosz művéből ismerték, hanem a steppei harcmodor évszázadokon átívelő, népek feletti áthagyományozódásából. Arról nem is szólva, hogy a magyar történetírási hagyományban is évszázadokon át tartotta magát a „szittyákkal”, vagyis a szkítákkal való közös steppei rokonság tudata.

A felperzselt föld taktikájának alkalmazása a korai magyar hadtörténetben is kevesebb alkalommal mutatható ki, mint a színlelt megfutamodásé vagy a cselvetésé. Bár mindenképpen előnye az, hogy többszörös túlerővel szemben is a legkisebb ráfordítással alkalmazható, de hátrányának tekinthető, hogy csak hosszútávon folytatható eredményesen, és alkalmazása a hazai területek részleges–időleges elpusztításával jár, kevésbé előrelátható eredményekkel, ráadásul az elszenvedők részéről sem egyértelműen pozitív a megítélése.

A német hadjárat eredménye mindkét nézőpontból megoszló. Bár mind a két fél magának követelte a dicsőséget, a magyar

győzelem egyértelmű. Arról, hogy a siker pontosan miben állt, a magyar forrás is hallgat. A német vereség sem volt akkora, hogy megakadályozta volna a következő évben megindított újabb császári hadjáratot.³⁷ A korabeli német kútfők,³⁸ sem tudták egyértelműen értelmezni e haditaktikát. A német császárnak tulajdonítják a vonulási területek pusztítását, kiemelve az uralkodó harciasságát. Viszont mindkét német forrás bosszúsán említi e nomád hadművészet szkitáknál alkalmazott további elemeit: a nyílt csata elkerülését, az éjszakai rajtaütéseket. Az *Altaichi Évkönyvekben* is ugyanúgy szerepel, ami Reichenauai Hermannál. „*Rögvest, mihelyt bármely helyre jutott, mindent – az egyházak kivételével – tűzzel vassal pusztított el. Minthogy azonban az ellenség (ti.: a magyarok) nyílt nappal nem merészelt vele szembe támadni, a sereg pedig a hosszú idő miatt éhségtől szenvedett, hazavonult.*”³⁹ (ford.: Makk Ferenc). Ugyanezt a motívumot együtt említi a magyar kútfő: „*A császár tehát csalódván azon reményében, hogy a hajókról segítséget várhat, az éhhalál közelébe jutott, és ugyanúgy egész seregét a lovakkal és mállás állatokkal együtt nyomorúságos éhínség fenyegette. Ráadásul a magyarok és a besenyők minden éjjel szüntelenül nyugtalanították, mérgezett nyilakkal öldösvén őket*”⁴⁰ (ford.: Dér Terézia–Galántai Erzsébet).

A források elfogultságát, a tények kívánatos „áthangolását” és a nomád taktikával szembeni német értetlenséget nemcsak a német krónikákban tanulmányozhatjuk, hanem szemléletesen kimutatható egy, a hadjáratban részt vevő püspök, *Benno* életrajzában is: „*Az ellenség ily nagy és vitéz sokasággal megütközvén nem mervén, kétségbeesve megfutamodott, s a német hadsereg nagy lelkesedése és diadala (sic!) által lesújtva, az egész terület élelmiszereit részint vermekbe rejtette, részint tűzbe dobta vagy folyókba szórta, részint pedig futás közben magával hurcolta. Ennek folytán az egész seregben rendkívüli és legrettenetesebb éhszükség tört ki.*”⁴¹

Hadak útján

Akárhogy is értékelték a német források az alkalmazott haditaktikát, végeredmény ugyanaz volt: „*Az éhező németek hadjárata az ország belsejében feneklett meg*”⁴², hasonlóan I. Dareiosz és a perzsa sereg szkiták elleni hadjáratához 1500 évvel korábban. 761 évvel később Napóleon, oroszországi hadjáratában, hasonló nehézséggel került szembe, amely számára már felidézte a szkiták egykoron alkalmazott steppei taktikáját.

JEGYZETEK

¹ Idézi: TARLE: *Napóleon*. Budapest, 1961. 277.

² *Hadtörténelmi Közlemények* 2007. 2. sz.

³ KRISTÓ GYULA: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.

⁴ „*Ha nem számítjuk a szkitákat... az első nomád birodalmat Belső-Ázsiában a hiungnuk alapították,*” (uo. 81. o.) Továbbá: „*a kelet-európai steppén, ahol – a szkitákat nem számítva – a hunok hozták létre az első nomád birodalmat*” (uo. 82. o.) etc.

⁵ KOMORÓCZY GÉZA: Város a nomádok szemével, nomád a városiak szemével az ókori Mezopotámiában. In *Nomád társadalmak és államlakulatok*. Szerk.: Tókei Ferenc. Budapest, 1983. (továbbiakban: Tókei 1983) 89.

⁶ VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003. (továbbiakban: Vásáry 2003) 16.

⁷ ECESEDY ILDIKÓ: Az eurázsiai lovasnomádok világa mint a földműves közösségek „történelmi környezete”. In Tókei 1983. 21.

⁸ ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a bonfoglalás előtti magyarokról*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest 2005. 140.

⁹ MAKK FERENC: „Sátorlakó nép”. Monográfia az etelközi magyarokról. In *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica*. Tomus CXXV. Szeged, 2007. 21–41.

¹⁰ RAZIN: *A hadművészet története* I. Budapest, 1959. (továbbiakban Razin 1959) 99.

¹¹ Razin 1959, 140.

¹² HARMATTA, J.: Darius' Scythian expedition against the Saka tigrhauuda. In *Acta Antiqua* 24 (1976), 17. A dareiosz-i hadjáratot megem-

líti még *Knidoszi Ktésziász* munkájának töredéke, *Polüainosz* *Strategika* című hadtudományi munkája, valamint a *Tabula Capitolina* felirata (*Inscriptiones Graecae XIV.*).

¹³ Kiadott fordítása: HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború*. Ford. Muraközi Gyula. Budapest, 2004. (továbbiakban: Hér. IV.) Kritikai görög nyelvű kiadása: *Herodoti Historiae*. Vol. I. Edit: Haiim B. Rosen. Leipzig, 1987.

¹⁴ HARMATTA JÁNOS: Közép–Ázsia ókori történetéhez. *Antik Tanulmányok XLVII* (2003) 66. Továbbá: HARMATTA JÁNOS: A Nagy Sándor–fal és a Limes Sasanicus. *Antik Tanulmányok 39* (1995) 91–98.

¹⁵ Vásáry 2003, 36. o.

¹⁶ Sima Quian (Kr. e. 145–90 k.) Történelmi feljegyzések című munkájának (Shi Ji) 110. fejezete „A hunok legkorábbi története” Lásd: JACQUES GERNET: *A kínai civilizáció története*. Budapest, 2001. 138.

¹⁷ SZABADOS GYÖRGY: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. *Hadtörténelmi Közlemények 2007. 2. sz.* (Továbbiakban: Szabados 2007) 476.

¹⁸ Az asszír és a görög források már a Kr. e. VII. századtól rendelkezésünkre állnak a kimmerekről és a szkítákról, míg a hiungnukról csak a Kr. e. IV. századtól szólnak a kínai történelmi leírások.

¹⁹ SIMA QUIAN: *A hunok legkorábbi története*. Fordította: Du Yaxiong és Horváth Izabella. Peking, 1997. Megjelent: Budapest, 2002. 17–18.

²⁰ Vásáry 2003, 36–37.

²¹ In *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988. 19. Továbbá: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. 105.

²² SZABADOS GYÖRGY: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *Hadtörténelmi Közlemények 2007. 2. szám 475–498.*

²³ Hasonlóan a lovasság nyílt csatában való alkalmazását vizsgálta B. SZABÓ JÁNOS: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről című tanulmányában. *Hadtörténelmi Közlemények 2001, 75–98.*), később vizsgálódása kiterjedt a steppei népek lovasságának hadicsel nélküli nyílt csatáira, csatarendjeire is. B. SZABÓ JÁNOS: Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények 2007, 501–526.*

²⁴ In *Az államalapítás korának írott forrásai*.

Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (továbbiakban: ÁKÍF) 181.

²⁵ In ÁKÍF. 221.

²⁶ In ÁKÍF. 293.

²⁷ SZABADOS GYÖRGY: A magyar honvédelem a német háborúk idején 1030–1052. In *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920.)* Szerk. Frisnyák Sándor–Csihák György. Nyíregyháza–Zürich, 2004.

²⁸ Szabados 2007, 479.

²⁹ DOBERDÓI BREIT JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. III. rész. A királyság megalapítása. Harcok az ország függetlenségéért (972–1074). Budapest, 1929.

³⁰ Uo.: 22.

³¹ „István fegyverbe szólította a magyar nemzetet, de nem ment Konrád elé, hanem a régi szittyia hadviselési mód szerint a vidéket, melyen a német sereg átvonult, kiköltöztetvén és elpusztítatván, az ellenséget már errel visszaűzte.” RÓNAI HORVÁTH JENŐ: *Magyar hadi krónika*. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. 1895. 33.

³² KRISTÓ GYULA: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986. 58.

³³ Doberdói Breit József id. mű: 71. old. Továbbá: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. 1986, 60–61.; Szabados 2007, 481–482.

³⁴ XIV. századi krónikakompozíció 90. caput. In *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged 2006. (Továbbiakban: Írott források 2006) 366–368.

³⁵ REICHENAU HERMANN: Krónika a világ hat korszakáról. 1051. év, In *Írott források 2006, 12. o.*

³⁶ A XIV. századi krónikakompozíció 90. caput. In *Írott források 2006, 367. o.*

³⁷ BAKAY KORNÉL: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978. 226.

³⁸ REICHENAU HERMANN: Krónika a világ hat korszakáról. Altaichi Évkönyvek. In.: *Írott források 2006, 12–13., 72–73.*

³⁷ Altaichi Évkönyv. 1051. év. In *Írott források 2006, 73.*

⁴⁰ XIV. századi krónikakompozíció 90. caput. In *Írott források 2006, 367–368.*

⁴¹ *Vita Bennonis II. Episcopi Osnabrugensis*. 63. Idézi: Doberdói Breit József. Id. mű: 73.

⁴² Idézet: Szabados 2007, 482.

IGAZ LEVENTE

Államfejlődés és háború a VIII–XI. századi Ibér-félszigeten

A Pireneusi-félszigeten zajló keresztény visszahódítás kezdő- és végpontját általános vélekedés szerint két nagy jelentőségű ütközet, illetve hadjárat jelzi: a Covadonga melletti csata 722-ben, valamint Granada bevétele 1492-ben.¹

A köztudatban tehát egyenlőségjel kerül a reconquista néven ismertté vált történelmi folyamat és az „ibér középkor” idoszaka közé. E látásmód további jellemzője, hogy a keresztény visszahódító háborút a hispániai muszlim politikai jelenlét majd háromnegyed évezredes időszakának általában mint egyedüli, legfőbb és szünet nélküli mozgatórugójaként ismerik.

Az ibériai országok kutatóinak újabb keletű nézete a korábbi, „tradicionalista” felfogással ellentétben már nem köti össze a korszakot és a fogalmat. Ez az irányzat általában tagadja a reconquista korai, az arab jelenlét kezdetétől számított létjogosultságát, azt későbbi, nagyobb részt külső hatások következményének tartja, és az ibér középkor tanulmányozásában inkább a politikai és a kulturális kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. Képviselői szerint a 711. utáni első két-, két és fél évszázadot nem is illethetjük a reconquista kifejezéssel, ez az időszak a későbbi események előzményeként, esetleg külön periódusként vizsgálendő.² A Pireneusi-félsziget keresztény ideológiai megalapozottságú „visszahódításának” kezdete ugyanis legkorábban csak a IX. századra, egyesek szerint pedig még későbbre, a Córdobai Kalifátus szétesése utáni időre tehető, az érett

középkor olyan nagy jelentőségű eseményeivel összefüggésben, mint a pápai hatalom megerősödése, a Szentföldre irányuló kereszteshadjáratok megindulása, illetve helyi szinten Szent Jakab (Santiago) kultuszának és a Compostela-ig vezető, harmadik legfontosabb európai keresztény zarándokút kiépülése és konszolidációja, utóbbi csak a XII. század első felében.³

Kiindulópontunk az a megállapítás, miszerint a Pireneusi-félszigeten 711-től sorozatosan ismétlődő muzulmán–keresztény fegyveres konfrontáció, amellyel, hogy a középkori európai hadtörténet egyik fontos fejezetét jelenti, alapvető hatást gyakorolt a helyi állam- és társadalomfejlődésre. Fontos megjegyeznünk, hogy a szűkebben vett *katonai érintkezés* következményein túl a *területfoglalás* (ezen belül is a *telepítés* és az *újratelepítés* különösen fontos részkérdéseivel), továbbá az uralom alá vont *földrajzi tér megszervezése* (politikai, gazdasági, adminisztratív, egyházi, stb. szempontból) emelendő ki, ám mindezek mellett nem feledkezhetünk el a háborús viszonyok közepe is működő *kultúracsere* rendkívül sokoldalú formáiról sem, ami ugyancsak komoly társadalomformáló tényező volt az ibériai középkor folyamán.⁴

A két szembenálló val-

KERESZTÉNY NEHÉZLOVASOK ROHAMA A MUSZLIMOK ELLEN. A CANTIGA DE SANTA MARIA ÁBRÁZOLÁSA

lás és ideológia meghatározta háborús relációkat azonban egyéb katonai érintkezések is színésítették: itt az azonos vallást gyakorló felek (tehát keresztény–keresztény, illetve muzulmán–muzulmán) összecsapásain túl a muszlimok után érkező további „külső támadók”, a „pogány” normannok sorozatos, valamint a magyarok legalább egyszeri támadását kell kiemelniünk. A sor végén pedig az észak-ibér hegylakók, a fenti kategóriákba nem besorolható időnkénti fegyveres akciói is ott vannak.⁵

Az alábbiakban a középkori hispán–magyar relációk legkorábbi fejezete, a 942. évi magyar katonai akció kapcsán, az Ibériai-félsziget szélesebb társadalmi-politikai hátterének felvázolására teszünk kísérletet. Az arab–berber behatolás kezdetétől a XII. század végéig tekintjük át a fejleményeket, a hangsúlyt a háborúra, mint „államszervező tényezőre”, továbbá a félsziget államfejlődésének fontos epizódjaira tesszük. Ezzel szeretnénk felhívni a figyelmet az ibér középkor e szakaszának néhány olyan részletére, melyek Magyarországon kevésbé ismertek, vagy az általában ismertektől eltérően is értelmezhetőek. Mindemellett néhány olyan Ibér-félszigeti jelenségre is rámutatunk, melyeket véleményünk szerint magyar szemszögből sem lenne érdektelen alaposabb vizsgálat alá venni.

A rekonkvizta tényleges kezdetéig vezető időszakot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kora középkor-végi államfejlődésben szerinte Nyugat-Európában döntő fontosságú külső támadások, tehát az arab, normann és magyar katonai vállalkozások közül az Ibér-félszigeten mind a három képviselte magát, nemcsak a lerohant terület aktuális politikai berendezkedését gyengítve (hosszabb távon ugyanakkor éppen erősítve), hanem esetenként egymás ellen is harcolva. A külső támadóból a félszigetet egy nagyobb állam kereteibe szervező és ott hosszú évszázadokra berendezkedő muzulmánoknak így, néhány

évtized múlva, éppen olyan nehézségeket okoztak a vizeiken feltűnő normann fosztogatók, mint a saját kalózaik a dél-francia és az itáliai tengerpart lakóinak.⁶

A 711-ben, egy alkalmoszerű látogatással kezdődő muzulmán területszerzés látszólag hamar az iszlám világbirodalom részévé tette az Ibér-félsziget csaknem egészét.⁷ Az arab területszerzés azonban a magyar köztudatban tévesen él valamiféle „villámháborúként”, tehát gyors, mindent átformáló hódításként. Igaz ugyan, hogy a muszlim csapatok néhány év alatt átszelték a félszigetet, majd hamarosan északi határait is átlépték, a területszervezés sokkal hosszabb, évszázados folyamatnak bizonyult. A legjellemzőbb módszer a különböző feltételekkel kötött megállapodásokra törekedés volt, ami ugyanazt a célt szolgálta, mint a keresztény helyi lakosság (*mozarabok*) iránti tolerancia: a Damszkusz-központú iszlám állam adórendszerébe történő integrálást. A muzulmán Hispánia első korszakában, az *Omajjád Kalífátus al-Ándalus tartományában* helyi származású vezetők is megtalálhatóak voltak a Damaszkuszból küldött helytartó (*wālī*) mellett, akár felvették az iszlámot, akár nem. Ez adta az alapot a félszigeti iszlám X. századi virágkora alatti három nagy vallás és számtalan etnikum viszonylag békés „együttéléséhez” (*convivencia*), amelyhez hasonlót igen kevés európai államalakulat tudott felmutatni a középkor Európájában. Az egyik ilyen állam az Árpádok Magyarországa volt, ahol a nagyfejedelemség időszakában kevésbé, ám a keresztény államszervezés után már jobban dokumentált módon élhettek együtt a keresztény, muszlim és zsidó vallású lakosok. A keresztény vallás elsőségét egyes királyaink törvényekkel is biztosították, esetenként az egyes nem keresztény csoportok rovására is, ám a „befogadó szellemiség” megnyilvánulásai éppígy léteztek. I. Szent István, I. Szent László és Kálmán király ugyan hozott olyan törvényeket, amelyek a

régi vallás híveit, zsidókat és izmaelitákat süjtötték,⁸ ám az érem másik oldala az Árpádok folyamatosan megnyilvánuló gyakorlata, a nem keresztény népelemek (besenyők, úzok, stb.) befogadása.⁹ Abū-Hāmid al-Garnāti hispániai arab utazó pedig muszlimként utazgathatott nyugodtan az országban, mi több, taníthatta is az iszlámra a bentlakó, általa „magrebi származásúaknak” nevezett besenyőket.¹⁰ A két földrajzi régió alapvető államszervezeti- államberendezkedési, geopolitikai és gazdasági különbségeinek hangsúlyozása mellett, véleményünk szerint „közös pontként” értékelendő ez a jelenség.

Az arab politikai uralom alá került ibériai „kiváltságos” területek vezetői között a forrásokban felbukkan az egykori vizigót elit több tagja is. Az arab szövegekben Tudmir/Tudemir néven említett Theodomir, esetében a szakirodalom a „királyság” szót használja, ám ez inkább „autonóm tartományként” értendő, lévén részleges önállóságot élvező területekről volt szó.¹¹ Ez, és néhány más hasonló, vazallus terület hosszabb-rövidebb ideig létezése jól mutatja az arab „hódítás” összetettségét: ahol mód nyílt rá, a muzulmánok sem erőltették a felesleges katonai konfliktust és az ezzel járó véráldozatot.

Az iszlám a félsziget északi, hegyvidéki peremterületen nem épített ki adminisztrációt, azaz nem vonta ténylegesen uralma alá, azt legfeljebb csak a Pireneusokon túli hadjáratok felvonulási terepeként használta.¹² Ezen a számára kevésbé érdekes, keskeny földszíven született meg az ibér középkor első, az állandó háborús készültség által életre hívott keresztény államképlete. Itt néhány, a muzulmán dominanciát – főképp a 720 után megemelt adót – elfogadni nem akaró helyi, illetve menekült vizigót előkelő, Pelayo (a vizigót udvarban megmaradt latin névadás szerint Pelagius) vezetésével lázadást kezdeményezett. Ennél azonban hosszabb távon jóval többet tettek: sikeresen integrálták a minden korábbi ilyen kísérletnek ellenálló

északi peremvidéket a hamarosan *Asztúriai Királyság* (*Asturias*) néven ismert új államban.¹³ Ezzel együtt az addig elszigetelt, minden központosító törekvésnek, így a vizigót uralom alatt is folytatódó romanizációnak és a keresztény térítésnek is ellenálló cantabriai-asztúriai és baszk őslakosságot szervezték új keretek közé, amelyik többségében csak ebben az időszakban tért át a katolikus vallásra és kezdte elhagyni korábbi, pogány rítusait.¹⁴

E „muzulmánokkal nem kollaborálók” által megszervezett hegyvidéki népeknek innentől óriási szerepe volt a pusztá túlélést folytatót kezdeti harcokban. Ebbe a folyamatba illeszthető a legendává minősült Covadonga melletti csata, a vizigót államiség megszűnése utáni első keresztény győzelem, amelyet előszeretettel, ámde tévesen tartanak valamiféle fordulópontnak. A katonai szempontból jelentéktelen ütközetben Pelayo, a hegyi terepet kihasználva, meglepetésszerű rohammal szétvert egy muszlim expedíciós sereget, inkább jelkép csupán.¹⁵ A források tanúsága szerint ugyanis az Asztúriai királyság uralkodói csak III. Alfonztól (866–910) hivatkoznak jogfolytonosságra a saját királyságuk, illetve a vizigótoké között. Az ibér középkor VIII. századi krónikáiban még nyoma sincs ilyesminek.¹⁶ A keresztény észak társadalmának eliteje emellett ugyanígy jóval később, tudatosan alkotta újra az egykori vizigót uralom bizonyos elemeit. Ez a vizigót egyházszervezet visszaállításában, illetve a már világosan megfogalmazott „visszahódítás” eszméjében mutatkozott meg.¹⁷ A IX. századtól már csakugyan „hivatalos” rekonkvizta így, „visszahódítás” helyett egyszerűen akár „hódításnak” is értelmezhető, mivel a folyamat nemcsak európai szemmel vizsgálható. Közbevetőleg megjegyzendő, hogy III. Abd-al-Rahman, al-Mansur, valamint a tárgyalt korszakon kívül eső észak-afrikai berber Almorávida és Almohád-dinasztiák félszigeti tevékeny-

sége a muzulmán világ szemszögéből pont olyan „visszahódításnak” tekinthető, mint az Asztúriai Királyság, vagy a későbbi keresztény államok területszerzései. Pelayo ugyanígy, csak Európa felől tekinthető az ibériai história első „középkori” királyának, akinek utódai megtették a kezdő lépéseket a „pireneusi feudalizmus” sajátos arculatának létrehozásában.¹⁸

A *tényleges* muzulmán foglalás alá eső területek konszolidációját a fenti jelenségek mellett hamarosan súlyos krízisek nehezítették. Az első ilyen a 741-ben kirobbanó nagy berber lázadás volt, nemcsak al-Ándalusban, hanem a Maghreb „eredeti”, afrikai területén is. Az ok a törzsi-nemzetségi, illetve etnikai ellentéteiket magukkal hozó, azokat a területszerzés időszakának lezárultával hamarosan polgárháborús állapotná változtató arab vezetők, a berberekre nézve több szempontból hátrányos politikája volt. Az új muzulmán tartomány északi részére, a mai Galícia tartományba telepített maghrebi bennszülöttek az ott a polgárháború nyomán fellépő éhínség (valamint a 750-es évek egymást követő aszályai) elől visszatértek Észak-Afrikába, gyakorlatilag kiürítve a félsziget észak-nyugati szegletét.

A muzulmánok közötti első komoly belső konfrontáció¹⁹ tette lehetővé az északi keresztény hatalom számára, hogy kimerészkedjen hegyvidéki, rurális, alapvetően önálló közegéből. Ezt azonban még nem tekinthetjük területfoglalásnak. Az Asztúriai Királyság csak annak köszönhetően tudta a VIII. század végére (Galícia elfoglalásán túl) Dél felé is egy 50 km-es sávval megnövelni területét, hogy a berber lázadás után a muzulmán vezetés továbbra is inkább a félsziget észak-keleti részét preferálta, semmint a feldőlt és néptelen „nyugati végeket”.²⁰ Katonai szempontból itt valami olyasmi történt, amikor két szembenálló hatalom közül az egyik (látszólagos) uralma alá vonja az ellenfél által kiürített területet, valójában inkább a

maga védelmét biztosítja ezzel a módszerrel. I. Alfonz (739–757) messze nem volt még abban a helyzetben, hogy a megszerzett terület saját földművesekkel való újratelepítésére gondolhasson. Az újratelepítés (*repoblación*) fogalma csak a IX. század második felétől vált fontossá.²¹ Összehasonlításképpen a X. századi magyar, illetve a Közép-Európaig jutó korábbi lovasnomádok gyeplérendszere érdemel említést. A Kárpát-medencei gyeplé belső oldalán mindig a régi steppei harcmódot fenntartó, illetve folytató hatalmat (hunok, avarok, magyarok) találjuk. Esetükben a „senki földje” (és a megerősített terepakadályok) a védelem fontos részét képezték.²² Az iszlám katonai vezetés, a tarthatatlan határsáv kiürítésével pontosan ugyanilyen védelmi szempontokat tartott szem előtt. Ez az Ibér-félszigeti hadtörténetnek is fontos részét képezte: itt azonban évszázadokon keresztül létezett egy olyan változó határvonal a két eltérő berendezkedésű hatalom között, amely el is választotta őket, ugyanakkor az egymás ellen indított hadműveletek felvonulási terepéül is szolgált. Ez volt a középkorban keresztény néven „Extrema Dura” néven ismert terület.²³ A két határsávot annyiban érdemes még összevetni, hogy mindkettő a sikeres nyugat-európai katonai expanzió példajaként értékelhető: amint Ibériában a muszlimok innentől változó ütemben, fokozatosan délre, úgy a X. század második felében a magyarok a 907-től nyugati határként bírt Enns-folyótól keleti irányba szorultak.²⁴

777–778-ban északi irányból történt katonai behatolás a félszigetre: Nagy Károly vezetett egy hadjáratot a félszigetre és hozta létre az idehaza Spanyol Őrgrófságként ismert *Marca Hispanica* határgrófságot.²⁵ A frank uralkodó itt komolyabb hódítást nem könyvelhetett el, az új ütközőállam kiépítése azonban sikeresen megtörtént a félszigeti muzulmánok újabb katonai próbálkozásainak kivédésére. Noha a tengerről indított

kalóztámadások továbbra is folytatódtak, szárazföldi, Pireneusokon túli muzulmán akcióra 750 után többet nem került sor.²⁶ A Marca Hispanica így nem is a közvetlen katonai védelem, mint a pireneusi államfejlődés szempontjából vált hamarosan fontossá.

A muzulmán területeken 756-ban következett be az első államszervezeti „arcuatváltás”: az Abbászida hatalomátvétel elől menekült Omajjád herceg, I. Abd al-Rahman uralkodásával (756–788) Bagdadtól független politikai és adminisztratív egység létesült az Ibér-félszigeten, *Córdobai Emirátus* néven. A menekült herceg és utódai által, egy sikerrel megvívott polgárháború árán létrehozott államképlet az iszlám világ ideológiai egységét (*Umma*) nem törte meg, hiszen nem kérdőjelezte meg a bagdadi kalifa spirituális, „politika feletti” hatalmát, ám államszervezés terén új lépéseket fogantatott. Az új, Omajjád-barát elit kiépítésén túl a részlegesen decentralizált politikai vezetés (tartományi- és városi kormányzók révén) és ezzel szemben egy erős kontroll alatt tartott, hierarchikus bürokrácia, valamint az ugyancsak központi ellenőrzés alá vont gazdaság (pl. városi piacok) emelendők ki. A lakosság iszlamizációja felgyorsult, ám az arab–arab, illetve arab–berber ellentétek továbbra is megmaradtak. A hispániai Omajjádok ennek következményeként, a IX. század folyamán mindvégig változóan súlyos belső problémákkal szembesültek, ezek külpolitikai következményeivel együtt. Itt említendő bizonyos, muzulmán hitre tért, de kétség kívül helyi eredetű (spanyolul *muladí*) helyi hatalmasságok önállósodása. Ezek közül az Ebro völgyében „uralkodó” Banu Qasi (Casio fiai), ugyancsak gót eredetű nemzetség a legismertebb, amely a VIII–X. század folyamán komoly befolyással bírt a muzulmán és a keresztény területek határvidékén (760–81 között az ő területük is autonómiát élvezett az emirátuson belül). A Banu Qasi legnagyobb befolyású személyisége, a

córdobai emír és az asztúriai monarcha után „harmadik hispán király”-ként is aposztrofált Muza ben Muza csakugyan saját államot mondhatott magáénak. Az emirátus IX. századi krízisének jellemző tüneteként, önálló, Córdoba érdekeivel ellentétes politikát folytathatott, s csak 862-ben bekövetkezett halála után tudták egykori országát újraintegrálni az emírségbe.²⁷ Az együttes városi és vidéki szeparatizmus e korszakára mi sem jellemző jobban, mint a muzulmán vezetés által a córdobai hatalomhoz lojális, új katonai központok létrehozása. A belső problémák ugyanakkor a városfejlődésre is hatottak: valamennyi fontos településen *alcazaba*, azaz erődtmény, illetve – ahol korábban még nem építettek – városfal létesült.²⁸

A földrajzi-gazdasági viszonyok ismeretében elmondható, hogy az északi, a muzulmán integrációt elkerülő részek teljes egészén kezdettől fogva nagy jelentősége volt az erősen korlátozott termőképességű földterületek lehetőség szerinti kiterjesztésének. A VIII. század második harmadáig ezek az akciók még csak a helyi elit fegyveres konfliktusaiban ölthettek testet. Csak a frank beavatkozás, illetve a muzulmán hatalom folyamatos belső krízise adhatott elegendő impulzust az északiaknak az iszlám rovására történő akciókhoz, elsősorban is a córdobai vezetés ellen kirobbanó helyi lázadások támogatását értve ide.²⁹

Asztúria először a IX. századtól tett próbálkozásokat területének déli irányú megnövelésére: Nyugaton 868-ban a későbbi *Portugál Őrgrófság* első formájának nevet adó Porto elfoglalása jelzi a változást, a most már a muzulmánok ellenében történő terjeszkedés hangsúlyosabbá válását. A Douro felsőbb szakasza mentén pedig a IX. század utolsó éveitől egy sor asztúriai város települt újra.³⁰ Ennek a sikersorozathoz az ideológiai háttere már egyértelműen a „visszahódítás” érdekében született. Csupán egyetlen krónikás forrás, a Rodrigo Jiménez de Rada

toledói érsek (1209–47) művében szerepel a Clavijo melletti csata (844), melyben Szent Jakab apostol fehér lovon ülve avatkozott be a harcba és segítette győzelemre a keresztényeket. Az apostol innentől kezdve Matamoros (azaz mórölő) melléknévvel, a rekonkviszta végéig kísérte az északi keresztény harcosokat.³¹ A legenda magyar vonatkozású része az a kérdés, hogy a santiagoi csodatörténetek mennyiben függenek össze a Szent László-mondakörrel, illetve az utóbbiban, a tudatos átvétel útján kívül, milyen más hatások érvényesülhetnek.³²

A hispániai Omajjádok válasza az „északi ellenséggel” szembeni határvédelem kiépítése volt. Az innentől bő egy évszázadon keresztül viszonylagosan stabilnak mondható muzulmán-keresztény határsáv három nagyobb egységre osztása az egységes muzulmán állam XI. századi felbomlásáig megmaradt és az esetek többségében hathatós védelmet, egyszersmind a rendszeresen ismétlődő muzulmán hadjáratok és portyák szervezésének alapját is jelentette.³³

A helyi vezetők fegyveres mozgalmait, illetve gyakorlatilag önálló államait csak az a III. Abd al-Rahman (912–961) tudta felszámolni, aki magának a hispániai muzulmán államberendezkedésnek is döntő, új formát adott: 929-ben kalifának nyilvánította magát. A bizonytalan belső helyzet korszakának végét pedig új, birodalmi székhely kiépítésével is megerősítette (Medina Zahara 936–976 között). Ezekkel a lépésekkel egyrészt az iszlám világ feletti ideológiai vezető szerepet kívánta deklarálni, másrészt a nyugati Mediterráneum vizeit addig korlátlanul ellenőrző, síta Fatimida Kalifátus hatalmát is igyekezett csorbítani. Szándékainak közvetlenebb kifejezése volt az almeriai központtal megszervezett hadiflotta bevetése Melilla (927), Ceuta (931), végül Tanger (951) megszerzésére. E maghrebi erősségek birtoklása, az afrikai arany áramlásának végpontjaiként, nagyban hozzájárult

az új hispániai muzulmán állam gazdasági konszolidációjához, amit tovább erősített a Bizánccal folytatott kereskedelem lehetősége is.³⁴ III. Abd al-Rahman uralkodása a félszigeti muzulmán államiság politikai zenitjét jelentette: X. századi utódai alatt a *Córdobai Kalifátus* a korabeli Nyugat-Európa legerősebb katonai hatalma, legsűrűbben lakott országa és egyben az Óvilág egyik legjelentősebb kultúrközpontja is volt. Politikai-katonai sikereit elsősorban gazdasági erejének, valamint az újonnan iszlamizált társadalmi csoportok és az „eredeti” muzulmánok (arabok, berberék) között megvalósított egyensúlynak és társadalmi konszenzusnak köszönhetette. Ez a III. Abd al-Rahmant követő erőskezű utódok, illetve a II. Hisham kiskorúsága alatti régens, al-Mansur³⁵ alatt is működött, ugyanúgy, mint az erősödő (és szaporodó számú) északi keresztény államok állandó katonai nyomás alatt tartása. Utóbbi tényleges eredményeként a nyugaton a 10. századra a Mondego-folyóig (Coimbra térsége) lejutó keresztények újra a Douro-ig szorultak vissza.

942 nyarán az „északi hitetlenek” határvidéke felől támadás érte a kalifátus területét. A behatólok azonban ezúttal nem a formálódó észak-hispániai államok valamelyikéből csaptak be muszlim területre.³⁶ De még csak nem is keresztények voltak: az akkori Kelet-Európa, Bizánc és a Kijevi Rusz mellett legerősebb katonai potenciálja, a Magyar Fejedelemség lovasai bukkantak fel a félszigeten egy epizódyszerű katonai vállalkozás keretében. A vonatkozó arab és keresztény források³⁷ tükrében pontosítható volt a hadjárat ideje és a magyarországi történelmi atlaszokban tévesen (az Ebro-folyótól délre) lokalizált végső pontjai: az Lérída, Odèm, Cerdanya, Huesca és Barbastro városokat érintette és 942. június 10. és július legvége között zajlott.³⁸ A sikeresnek semmiképpen nem nevezhető vállalkozás annyira elismerést mindenképpen megérdemel az utódoktól,

hogy a jelenlegi tudásunk szerint ez a legmesszebbre vezetett X. századi magyar hadjárat, amely a vereség ellenére is párját ritkító katonai teljesítménynek tekintendő a korszak hadtörténelmében. Az utánpótlást vízi úton megoldó arab-normann portyázókkal szemben csak a „szárazföldi hadászati-harcászati eszköztárát” használó magyar lovas harcosok méltán hívták fel magukra a félszigeti muzulmán szerzők figyelmét, hiszen ez esetben őket magukat támadta meg egy addig számukra elérhetetlen távolságban élő nép harci különítménye. Még hozzá a „hagyományos”, keresztény ellenségeikkel szemben általuk is szívesen alkalmazott módon, a spanyol szakirodalomban „behatolás”(incursión) néven ismert hadjárat formájában. A két félszigeti arab krónikás, Ibn Hajján és al-Udzri által is taglalt „látogatás” szövegei nem melleleg kiválóan hozzák a „kalandozások” néven ismert és elhíresült katonai vállalkozásaink legfőbb jellemzőit. Ilyen a külföldi szövetségben, avagy felfogadott zsoldosként, helyi vezetővel véghezvitt, de legalábbis megkezdett, ez esetben elsősorban zsákmányszerző akció, ami 942-ben sajátos és az akcióra nézve balvégzetű fordulatot vett.³⁹ Ugyancsak bizonyító erejű a foglyok helyben történő áruba bocsátása, amit itt a hatalmas távolság is indokolhatott, noha a steppei harcmodor képviselői a hadifoglyok nagy távolságokra történő terelésére is megfelelő módszerekkel bírtak. Nem tudjuk, hogy a magyar vállalkozás vezetői tudatában voltak-e annak, hogy Nyugat-Európa legjobban szervezett állama, egyben legkomolyabb hadipotenciálja ellen intéztek támadást, ám ha a „keleti fronton” a bizánci nagyhatalom ellen folytatott akciókkal próbáljuk összevetni a hispániaiakat, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy eleinket kevésbé befolyásolták a támadott terület méretei, lakosság száma. Nehéz objektív képet alkotnunk arról, hogy egy korabeli magyar katonai vezető milyen szempontokat mérlegelt, amikor ilyen

távolságba vezette hadinépét, ugyanakkor hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, hogy a X. századi harcosok teljesítőképeség szempontjából egészen más paraméterekkel bírtak, mint a modernebb korok katonái. Az a tény, pedig, hogy al-Ándalusz „Felső Végeinek” katonasága által elfogott öt magyar harcost rövid úton III. Abd al-Rahman kalifa testőrségébe sorozták be, arra az Ibériában is meglévő gyakorlatra példa, miszerint az uralkodó szívesen alkalmazott professzionális harci képességekkel rendelkező zsoldosokat, bárholnan is érkeztek azok.⁴⁰ A magyar lovasosztagoknak először a dél-francia, illetve a Marca Hispanica egykori területeken maradt írott emléke, ugyanitt visszafelé komolyan meggyűlt a bajuk a keresztény erőkkel, akik ekkor már felkészültebben várták a muszlim territóriumról sietve visszavonuló harcosainkat.

A keresztény Északon pontosan e döntően katalán és baszk nyelvű régió nyugati részén nyílt legkorábban lehetőség új államképletek létrehozására: itt még a IX. század folyamán aprócska, területük döntő részén hegyvidéki államok jöttek létre, melyek egyre sikeresebben vették fel a harcot a muzulmán szomszédokkal is. A baszk Ínigo-család éppen a Banu Qasi „köztes államának” köszönhette saját uralmának megszilárdulását: a Pamplona központtal megalakuló állam utóbb *Navarrai Királyság* néven létezett tovább, a X. század után egyre inkább a két erősebbé váló szomszéd, Kasztília és Aragónia szorításában ugyan, de egészen 1512-ig megőrizve függetlenségét.⁴¹ A Marca Hispanica Navarrától keletre eső területén Aragón, Sobrarbe és Ribagorza grófságokból 1035-ben alakult meg az *Aragón Királyság*, amely egészen a XI. század második feléig nem tudott kilépni legkorábbi határai mögül; akkor azonban sikeres terjeszkedésbe kezdett.⁴² Aragónia keleti szomszédságában egy sor, ugyancsak aprócska grófság született, melyeket összefoglaló nevükön *Katalán Grófságok*

nak (Condados Catalanes) ismerünk. A nem kevesebb, mint 12 „miniállam” közül a *Barcelona* bizonyult a legsikeresebbnek, sorra integrálta a többi, bár némelyikben még jóval a katalán területeknek az aragón koronával 1162-ben történt egyesülése után is saját dinasztia uralkodott.⁴³

A félsziget nyugati részén, II. Alfonz (791–842) halálával az Asztúriai Királyság több részre tagozódott. Az utódok közül a *Galíciai Királyság* csak néhány esztendeig (910–929, illetve másodízben 1065–1071 között, I. Garcia uralkodása alatt) tudott a *Leóni Királyság* árnyékában létezni. Utóbbi rendelkezett azzal a két, az egykori Duero/Douro-menti senkiföldjén megszülető államkezdeménnyel, melyek a muzulmánok elleni katonai konfrontáció oroszlánrészét vállalták. Mind a Kasztíliai- mind pedig a Portugál Őrgrófság (*condado*) egyértelműen ennek a közvetlen határvédelmi szerepnek köszönhette saját függetlenülését. Kasztília 1037-ben, Portugália pedig csak a XII. század közepén lépett a történelem színpadára, mint független, egyszersmind a keresztény szomszédsággal hol szövetséges, hol pedig ellenséges királyság.

A nyugati (Douro-völgy) és a keleti (Marca Hispanica), sok szempontból hasonló, ugyanakkor több ponton elérő utat bejáró muzulmán-keresztény határterülettől északra létrejött valamennyi királyságra és (őr)grófságra a továbbiakban is jellemző volt az egyidejű dinasztikus kapcsolatépítés, illetve saját területük kiterjesztésének szándéka – korántsem csak az eleinte még jobbára erősebbnek bizonyuló muzulmán, hanem a keresztény szomszédok rovására is. Kasztília így saját „anyaországát”, Leónt is bekebelezte. A grófból királlyá előlépő I. Ferdinánd (1037–1065) ezzel korántsem nyerte el a leóni arisztokrácia tetszését, a Tamarón melletti csatában (1037) azonban jobb belátásra bírta őket.⁴⁴ A győzelem utáni további ambícióit sajátos módon jelezte *rex imperator*

címe. Ő és utóda, II. Sancho (1065–1072), a navarrai IV. Sancho Garcés (1054–1076) és az aragón I. Ramiro (1035–1063), illetve I. Sancho Ramírez (1063–1094) egyidejű támadásokat indítottak az 1002 után trónviszályba (*fitna*) süllyedt kalifátus ellen.

A nem sokkal azelőtt hatalma csúcsán lévő kalifátus néhány éven belül egymással is területszerző háborúba bonyolódó kisebb-nagyobb rész-emírségekre, azaz (az arab *mulúk al-tawācif* kifejezésből akotott műszóval) *taifákra* esett szét. Az északi szomszédoknak ezzel rövidesen sokkal jobb lehetőséget kínált arra, hogy az addig kényszerűen elsősorban védekezésre fordított erőiket eredményesebben fordíthassák támadó akciókra.

Az egyik legerősebb muszlim utódállam, a zaragozai taifa szívósan ellenállt ugyan, ám a keresztény erők a félsziget középső és nyugati részén a Tajo/Tejo vonaláig, Toledo elfoglalásával (1085) pedig azon is túljutottak. Az első igazán jelentős muzulmán nagyváros bevétele mindenképp fordulópont a rekonkvizta történetében: innentől a félszigeti iszlám védekező szerepre kényszerült. Az északiak erre az időre már jól artikulált területszerző igényének ugyanakkor a foglálás, mint a „visszahódított” egykori vizigót főváros és egyházi központ, új lendületet adott. A korábbi helyzet változását jelzik, hogy most már a keresztények voltak azok, akik rendszeres hadjáratokat és portyákat vezettek, esetenként a muzulmán területek szívébe is.

Ez a korszak már csakugyan az „igazi rekonkvizta” ideje, amelyet – az ibér história művelőivel egyetértve – a magunk részéről is az első ezredforduló és a XIII. század vége közé helyezünk.⁴⁵ Írásunkban ennek a folyamatnak, mint a nyugat-európai katonai expanzió egyik győztes esetének az előzményeit tekintettük át. Ugyanezen nyugati offenzíva, a hispániai muszlim berendezkedésnél valamelyest hamarabb védekezésre berendezkedő

Magyarország esetében korántsem volt ilyen sikeres. A nyugati (hispan kontextusban északi) támadók a XIII. század közepére az Afrikából átkelt berber dinasztiák „muszlim rekonkviztái” ellenére is gyakorlatilag felszámolták az Ibér-félszigeti iszlám uralmát. Az ugyancsak külső támadóból keresztény állammá lett Magyarország azonban még századokon keresztül nagyhatalomként létezett a nyugati világ keleti végvidékén – Közép-Európában.⁴⁶

JEGYZETEK

¹ E korszakolásra jellemző példa SZÉKELY GYÖRGY: *Összeütközés az arabokkal Hispániában és Sziciliában*. In *Európa ezer éve: A középkor*. Budapest, 2005. 162.

² A Franco-éra utáni kortárs spanyol történelemszek között JOSÉ LUIS VILLACAÑAS BERLANGA: *La formación de los reinos hispánicos*. Madrid, 2006, Espasa Calpe. (a továbbiakban Berlanga, 2006); PEDRO CHALMETA: *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Ándalus*. Jaén, 2003, Publicaciones de la Univesidad de Jaén. (a továbbiakban Chalmeta 2003); valamint kifejezetten hadtörténeti vonalon FRANCISCO GARCÍA FITZ: *Castilla y León frente al Islam: estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI–XIII)*. 1998, Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones, valamint ALVARO SOLER DEL CAMPO: *La evolución del armamento medieval en el reino castellano-leonés y Al-Andalus (siglos XII–XIV)* címmel, (Madrid, 1993, Servicio de Publicaciones del E.M.E.) nevét és műveiket említjük. Portugál oldalról a korai luzitán állam- és társadalomtörténettel kapcsolatban José Mattoso művei (különösen: *Identificação de um país. Ensaio sobre as origens de Portugal*. Lisboa, 1985, Editorial Estampa-Imprensa Universitária.; *O Essencial sobre a Formação da Nacionalidade*. Lisboa, 1986, Imprensa Nacional/Casa da Moeda); továbbá Pedro Gomes Barbosa neve emelendő ki, aki a rekonkvizta kezdő dátumát a Douro/Duero vonaláig történő keresztény előrenyomulással (868) adja meg. Lásd PEDRO GOMES BARBOSA: *Reconquista Cristã – Séculos IX–XII*. Lisszabon, 2008. (a továbbiakban Barbosa 2008) 12. Kifejezetten hadtörténettel foglalkozik João

Gouveia Monteiro és Mário Jorge Barroca, utóbbi figyelemre méltó munkát folytat a középkori portugál erődítmények kutatásában, többek között: *Do Castelo da Reconquista ao Castelo Românico (séc. IX a XII)*. Lisboa, 1994, Comissão Portuguesa de História Militar.; *Castelos Medievais Portugueses. Origens e Evolução (Séc. IX–XIV)*. In *La Fortaleza Medieval: Realidad y Simbolo*. Alicante, 1998, Sociedad Española de Estudios Medievales.

³ PAULINO IRADIEL – SALUSTIANO MORETA – ESTEBAN SARASA: *Historia medieval de la España cristiana*. Madrid, 1995, Catedra. (a továbbiakban IMS 1995) c. munkájában a keresztény államok expanziója 1037-től kezdődik, García Fitz, ugyanígy tematizál. A Santiago de Compostela-i zarándokút szerepére lásd bővebben: GARCÍA TURZA – FRANCISCO JAVIER: *El Camino de Santiago y la sociedad medieval*. 1^a ed. Logroño, 2000, Inst. de Estudios Riojanos.; B. RIVAS, J.LUIS: *La función política de los caminos de peregrinación de la Europa medieval. Estudio del Camino de Santiago*. 1^a ed. Madrid, 1997, Tecnos.

⁴ A háborús kultúracsere néhány példáját lásd IGAZ LEVENTE: *Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonkvizta idején. Valóság*, 2005. augusztus, XLVIII. évf. 8. sz. 10–19.

⁵ Lásd Nagy Károly hispániai hadjáratának közismert Roland-ének epizódját, mint a „korai baszk szeparatizmus” példáját. Roland-ének: ófrancia törtirás ének egy oxfordi kéziratból, Budapest, 1996.

⁶ CLAUDIO SÁNCHEZ ALBORNOZ: *Invasiones normandas a la España cristiana durante el siglo IX: I normanni e la loro espansiones in Europa nell’alto Medioevo*. Spoleto, 1969. 367–408.; RUDOLF PÖRTNER: *A viking kaland*. Budapest, 1983. 54–55. illetve JULIO LÓPEZ – DAVALILLO LARREA: *Atlas histórico de España y Portugal*. Madrid, 2000, Editorial Síntesis. (a továbbiakban LD 2000) 92. A Guadalquiviren felhajózó és Sevilla külső városnegyedeit is felperzselő normann támadás 848-ban városfal építésére ösztönözte a muzulmánokat. Berlanga 2006, 220.

⁷ A Gibráltári-szoros északi oldala iránti komolyabb muzulmán érdeklődés 700. előtt nem mutatható ki a forrásokban. 711-ig is csak alkalmi kalóztámadásokról beszélhetünk. PEDRO CHALMETA: *Invasión e islamización. La sumisión*

de Hispania y la formación de al-Ándalus. Jaén, 2003, Publicaciones de la Universidad de Jaén. (A továbbiakban Chalmeta 2003.) 128–129.

⁸ Lásd István I. törvénykönyvéből a 8., 9., 11., 12., 13., 19., 33–34. törvénycikkeket. In *Az államalapítás korának írott forrásai*. (ÁKÍF) Szeged, 1999. 52–55; 59; 67–68. A szabolcsi zsinat határozataiból a 9–10, 26; 31. cikkelyeket. In: *Írott forrásaink az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006. 150–151; 155–156. Kálmán király I. törvénykönyvéből a 46–49., 74–75. törvénycikkeket, valamint az uralkodó zsidótörvény néven elhíresült rendelkezését (II. dekrétum). Uo, 184–185; 265–266.

⁹ Erről bővebben lásd: GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 105–122., 167–169.; valamint: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk. Szombathy Viktor, László Gyula. Budapest, 1988. 106–163.; *István intelmei fiához, Imre herceghez*. ÁKÍF, 135–136. A Szent István-i Intelmek – sokszor tévesen értelmezett helyének tágabb szövegösszefüggését érdemes e helyt felidézni a legújabb kritikai kiadásból. „In hospitibus et adventitiis viris tanta in est utilitas, ut digne sexto in loco Regalis dignitatis possit haberi. Inde enim inprimis Romanum crevit imperium, Romanique Reges sublimati fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illo confluebant partibus. Roma vero usque modo esset ancilla, nisi Aeneades fecissent illam liberam, sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt. Quae omnia Regna ornant et magnificent aulam et perterrant exterorum arrogantiam. Nam unius linguae uniusque moris Regnum imbecille est et fragile.” *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum* – *Szent István Intelmek. I.* A szöveget gondozta és fordította Havas László. Debreceni, 2004. 34–36.

¹⁰ *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép Európában*. 1131–1153. Budapest, 1985. 56–62., 65., A magyarországi „konvivenca” témájára lásd BEREND NÓRA: *At the gate of Christendom*. 2001, Cambridge University Press.; ADORJÁN IMRE: *Mohamedánok a magyarok között*. Székesfehérvár, 1998, Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet. A magyarországi zsidók jelenlétére a tárgyalt korszakban: SHLOMO J. SPITZER –

KOMORÓCZY GÉZA: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003. 107–111., 116–119., 129–128., 129–138., 145–154.

¹¹ Theodimir a mai Murcia körzetében az arabokkal szövetséget (egyfajta paktumot) kötve, már 713-ban biztosította saját és családja befolyását „királyságában” (*Reino de Teodmir* vagy *Cora de Todmir*) – persze pénz- és természetbeli adó fejében. CLAUDIO. S. ALBORNOZ: *La España musulmana*. Tomo I. Madrid, 1986, Espasa-Calpe. 56–57.; RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL: *Historia de España a*. Tomo 6. Madrid, 1964, Espasa-Calpe. 20–21.; FERNANDO AZNAR: *Musulmanes, judíos y cristianos*. Madrid, 1990, Grupo Anaya. (A továbbiakban Aznar) 13. A vele kötött paktum szövegét több muzulmán forrás közli, többek között IBN ADARÍ: „Kitab al-bayán al-mugrib fi ajbar muluk al Andalus wa l-Magrib” c. munkája is a XIII. századból (1270 előtt), fordította Felipe Maíllo Salgado, In *La caída del califato de Córdoba y los reyes de taifas*. 1993, Universidad de Salamanca.

¹² LD 2000, 92.

¹³ Ez az egykori gót elitnek csak nagy sokára és akkor sem teljesen sikerült: A mai spanyol Baszkföldet ugyan Suintila 624–25 folyamán a vizigót államhoz csatolta, ez az országrész azonban az állandó nyugtalanlás és (a máig tartó) szeparatizmus fészke maradt. Az arab invázió előestéjén is innen kellett Roderik vizigót királynak erőltetett menetben a délről érkező veszedelem elhárítására vonulnia. LD 2000, 79.

¹⁴ Ehhez persze e hegyvidéki közösségek vezetőit is meg kellett győzniük, ami esetenként korántsem volt könnyű feladat. Barbosa 2008, 38. Érdemes összevetni ezzel a muzulmán oldal döntő harci erejét képviselő berberek nem sokkal korábbi iszlamizálásának akkor még korántsem nyugvóponttra jutott folyamatát, amely áttételesen a 741–43 közötti nagy berber lázadásnak is egyik előidézője volt. Chalmeta 2003, 300.

¹⁵ THOMAS F. GLICK: *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, 1979, Princeton University Press. (A továbbiakban Glick 1979) 44.

¹⁶ Berlanga 2006, 140–141.

¹⁷ A III. Alfonz által először használt, de inentől kezdve több hispániai keresztény uralkodónál megtalálható császári titulus is ennek az

ideológiának a részét képezte. Nála a *magnus imperator* és az *imperator noster* fordul még elő, hasonló címek az *imperator legionense* II. Ordoño (914–924), illetve a *magnus basileus* II. Ramiro (931–951) leóni uralkodók esetében. Glick, 1979, 45.

¹⁸ A Pireneusi-félsziget északi szegletének társadalomfejlődéséről kiváló munka CARMEN D. HERRERA: *La Formación de la Sociedad Feudal en Cantabria*. 1990, Universidad de Cantabria–Asamblea Regional de Cantabria.

¹⁹ A cordobai helytartót először nehézség nélkül legyőző berber lázadókat csak a Szíriából hozott 7000 szoldos segítségével tudták leverni. LD 2000, 88.

²⁰ Uo. 91.

²¹ Barbosa 2008, 44–45.

²² KRISTÓ GYULA: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*, Szeged, 2003. 214–215.

²³ LD 2000, 95, 98. Ma egy-egy spanyol és portugál közigazgatási egység őrzi az emléket: Extremadura *comunidad* Spanyolországban, illetve *provincia* Portugália területén.

²⁴ BÓNA ISTVÁN: *A magyarok és Európa a 9-10. században*. Budapest, 2000. (A továbbiakban Bóna 2000.) 76–78. A kérdésben az osztrák és magyar történészek nem minden ponton értenek egyet, előbbiek már 955 után valószínűsítik az Enns és a Fischa közötti terület magyar feladását. IGAZ L. – SÁNDOR A.: Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich. Beszámoló a 907. évi pozsonyi csata emlékére rendezett osztrák kiállításról. *Had-történelmi közlemények* 2008. június, 121. évf. 2. sz. 488.

²⁵ *Történelmi Világtalasz*. Budapest, 1991, Kartográfiai Vállalat. 28. „a” térkép. illetve BURCHARD BRENTJES: *Izmael fiaí*. Budapest, 1986, Kossuth. 84. Bár a frank uralkodót itt érték hadjáratai legsúlyosabb katonai kudarcai, a Marca Hispanica a IX. század elejéig tovább terjeszkedett déli irányba, és egy ideig Tortosa és Tarragona városokat is területén tudhatta. LD 2000, 91.

²⁶ Az egyetlen kivétel Fraxinetum esete, amelyet azonban ugyancsak kalózkodok alapítottak 889-ben. Idézi P. SÉNAC: *Islam et chrétiens du Midi (XIIe–XIVe siècle)*. Les Cahiers de Fanjeaux, n° 18. Toulouse, 1983. 435.

²⁷ Aznar 68–69. Ugyanilyen „problémás” helyi

muladí vezetők voltak a méridai Ibn Marwan (875–930) és a Bobastro központtal önállósuló Omar ben Hafsún (884–928) is. Mindketten sikeresen használták ki az Omajjád Emirátus ingatag belső helyzetét. LD 2000, 92.

²⁸ Ilyen Murcia alapítása 825-ben, mint az egykori „Tudmir-terület” új, adminisztratív központja, de a példák hosszan sorolhatók még: Toledo ellenében Madrid és Zorita de los Canes, Zaragoza (Saraqusta) illetve a Banu Qasi ellen pedig Calatayud. Berlanga 2006, 220–222. A középkor hispániai város strukturális sajátosságaira és különbségeire lásd: *La Fortaleza Medieval. Realidad y Símbolo*. Asamblea General de la Sociedad Española de estudios medievales tanulmánykötete. Alicante, 1998. különösen 109–118.

²⁹ Erre példa III. Alfonz segítségnyújtása Ibn Marwan-nak, amely során egy asztúriai expedíciós hadtest 877-ben Coimbraig jutott. A város és környéke 878-tól a Coimbrai Grófság (Condado de Coimbra) néven a portugál őrgroffok „előretolt helyőrségeként” létezett, egészen al-Mansur 987. évi „visszafoglaló” hadjáratáig. Megjegyzendő, hogy a tradicionalista portugál történetírás korábban a várost már 867-től a Portugál Órgroffság területén látta. Barbosa 2008, 59. 111. jegyzet.

³⁰ Zamora 893-ban, Burgos és Cardena 894-ben, Dueñas 899-ben, Toro pedig 900-ban. LD 2000, 92.

³¹ JIMÉNEZ DE RADA: *De rebus Hispaniae*. Spanyol kiadása: *Historia de los hechos de España* (fordította és kiadta Juan F. Valverde). Madrid, 1989. 177. Kasztília, Asztúria idővel legerősebbé váló örököse, folytatta a kultusz illetén ápolását, olyannyira, hogy a későbbiekben *nem muszlim* ellenfeleivel szemben is jelképként használta a mórölő apostol emblematikus figuráját – az amerikai spanyol gyarmatokon már Santiago Mataindios (indiánölő) formában. Lásd JAVIER DOMINGUEZ: Santiago Mataindios: la continuación de un discurso medieval en la Nueva España. In *Nueva Revista de Filología Hispanica*. 2006, vol 54; no.1°. 33–56.

³² Vö. Szent László „utolsó csatájával” 1345-ben, a moldvai tatárok ellen indított magyar-székely hadjárat kapcsán. *Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája*. Budapest, 2000. 50–51.; HORVÁTH CYRILL: *Szent László-legendáink eredetéről*. Budapest, 1928.; valamint

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI E.: Szent László „csodás” tettei krónikáinkban. *Magyar Könyvszemle* 2001. 117. évf. 1. sz. Interneten a <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00028/0005-214.html> oldalon. (2009. március 3., 13.11.). A Szent László-mondakörre lásd <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00028/0005-214.html> - ref1 KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban: magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest 2000.

³³ LD 2000, 95.

³⁴ Korántsem véletlen egybecsengés ez a későbbi eseményekkel: az afrikai keresztény expanzió első foglalásai is ugyanezen városok voltak (Ceuta 1415-ben portugál, Melilla pedig 1497-ben spanyol részről).

³⁵ Muhammad Ibn Ab cAmir, a keresztény krónikák félelmetes hírű Alamanzor-ja, aki az összes jelentősebb északi keresztény államot végigdúlta, mi több, Santiago 997-es felperzsélsékor, a katedrális nagyharangját is zsákmányul ejtve, érzékeny csapást mért a keresztények ideológiai bázisára. A muzulmán fölény azonban a hadjáratok ellenére sem volt kizárólagos: A Pireneusi-félsziget nyugati felén II. Ordoño már 913-ban elérte Beja városát, messze délre a Tejo/Tajo völgyétől. A hadjáratot részletesen lásd Barbosa 2008, 155–204.

³⁶ Ugyan a 939. évi Simancas melletti csata, amely III. Abd al-Rahman legsúlyosabb (személyes) veresége volt az északi keresztény erőktől éppen lehetővé tette volna, ám tudjuk, hogy 942-ben éppen béke honolt az iszlám

³⁷ ELTER ISTVÁN: A magyar kalandozáskor arab forrásai. In *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996., SZÁNTÓ RICHÁRD: Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról. In *Acta Universitatis Szegediensis*. Acta Historica. Tomus CIII. Szeged, 1996. 43–47.

³⁸ A topográfiai pontosításra lásd Bóna 2000, 50, az időrendire pedig MAKK FERENC: Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához. In *Acta Universitatis Szegediensis*. Acta Historica. Tomus CXXVII. Szeged, 2007. 3–9.

³⁹ A nyugati szomszédokat tudatosan gyengítő támadásokról ez esetben nem beszélhetünk. Az

eseményről ugyancsak megemlékező Liutprand szerint, a takarmány és élelemhiánnyal küszködő magyar csapatok visszafelé megölték helyi vezetőjüket, ekként csillapítva a vereség miatti indulataikat. Makk: i. m. 3.

⁴⁰ Itt ismét a Magyar Királyság hasonló gyakorlatát hozzuk összevetésképpen, ahol nyugati keresztények, keleti pogány nomádok, ugyanakkor muszlim hitű horezmiek is zsoldos szolgálatba fogadott uralkodói elitkatonák lehettek. Az idítékek között mindkét helyen a távoli, helyi erőkkal kapcsolatba nem kerülő, csak a védendő személy(ek)től függő professzionális harcosok szerződötetése a legfontosabb. A tárgyalt korszakban Magyarországon Imre herceg „dux Ruizorum” címét, valamint II. István kedvezését a besenyőknek emeljük ki. ÁKÍF 216, 716. jegyzet, illetve *Képes Krónika*. Budapest, 2004. 103–104.

⁴¹ A keresztény szomszédok közti változó erőviszonyokra jellemző, hogy 972–1035 között a navarrai uralkodók perszonálunió formájában irányították az Aragón Grófságot, ezt követően 1162-ig ők adták az Aragón Királyság első dinasztiáját is. Kasztíliaiban pedig 1037–1126 között uralkodott navarrai dinasztia. LD 2000, 214; 216.

⁴² IMS 1995, 278–306.

⁴³ Urgell 1314-ben, míg Sobrarbe (Pallars Sobirà) csak 1491-ben egyesült a névleges különállását az aragón királyságban is megtartó Barcelonai grófsággal. LD2000, 216.

⁴⁴ A spanyol történészek jó része továbbra is az első kasztíliai-leóni királyt látja benne. Gonzalo Martínez Díez ezzel szemben Kasztília 1065 utáni tényleges függetlenülése mellett érvel. Lásd: *El condado de Castilla (711–1038): la historia frente a la leyenda*. Valladolid, 2004, Junta de Castilla y León. 713.

⁴⁵ Berlanga 2006; Glick 1979 48–49. 1292 jó végpontnak tűnik: Tarifa elfoglalásával Kasztília ez évben már a Gibraltári-szoros északi oldalát is uralma alá vonta, mintegy előkészítve a későbbi „kilépést” az európai kontinensről.

⁴⁶ Lásd HÓMAN BÁLINT: *Magyar történet* I. Budapest, 1935. 387–417.